

Sayı : 14

Sene : 1988 - 1994

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASİMEVİ
İSTANBUL 1994

OSMANLI DİPLOMATİKASINDA MÂLÎ TARİHİN KULLANILIŞI

Filiz Çalışkan

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin resmî takvimi, Halife Hz. Ömer (R. A.) zamanında kabul edilip diğer İslâm devletlerinde de kullanılmış olan Hicrî-kamerî takvimdi. Güneş senesinden 10 gün 21 saat 1 dakika eksik olan bu ay yılı, tam seneyi tamamlamadan devr etmesi dolayısıyla ayları, mevsimlere göre değiştiğinden, bilhassa mâlî muamelât için elverişli değildi. Başlangıçta, devlet gelirleri timar-zeâmet usûlü ile yerinde sarf edildiğinden şemsî takvim tatbikine ihtiyaç duyulmamıştı. Ancak, zamanla malî işlerde güneş yılının kullanılması zarureti ve bu zaruret sahasının genişlemesi neticesinde, güneş yılı esasına dayanan hususî bir malî takvimin kullanılması icab etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin -daha önceki muamelâtı hakkında mâlûmatımız olmamakla beraber- XV. yüzyıldan sonra bazı devlet gelirlerinin tahsilinde ve bunun neticesi olarak bir kısım malî hesaplarda güneş yılını kullandığı bilinmektedir. Nitekim mukataat tevziatının bir kısmı kamerî, bir kısmı ise şemsî sene üzerinden ve Muharrem veya Mart ayı başından itibaren yapıldı. Hatta bunlar hakkında, «Muharremî mukataa», «Martî mukataa» tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir¹. Şemsî sene üzerinden yapılan tevcihlerde şemsî ay ismi, Hicrî-kamerî sene ile birlikte kullanılıp meselâ, «... 1025 Martı ibtidâsından ... 1026 Martı evveline gelince ...»² deniliyordu. Mukataaların satışlarında umumiyetle Mart

1 Cevdet Paşa, *Tarih*, VI (İstanbul 1309), 151 ve ondan naklen Şefik Türker, *Takvim ve Tarihi*, Kayseri 1940, s. 39 ve M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, II (Ankara 1978), 376.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahvil Defterleri*, nr. 1, s. 72.

ayının girişi esas alınmakla beraber bu satışlar bazan da Ocak, Mayıs veya Ağustos ayları başında yapılırdı³.

Ayrı bir bütçesi olmayıp doğrudan merkez muhasebe teşkilatına bağlı bulunan eyaletlerin hazineye aid gelirleri de, biri Nev-rûz⁴ diğeri Ağustos başı olmak üzere iki defada ödenirdi.

Şemsî ay isminin kamerî seneye nisbetle kullanılması, iki sene arasındaki 11 günlük fark dolayısıyla, bu takvimin tashihini icab ettirmekteydi. Bu maksadla, her 33 yılda şemsî seneye nazaran bir yıl ileri giden kamerî yıl, malî muamelâtdan düşülürdü -ki buna, t e d a h ü l veya s ı v ı ş senesi⁵ denilirdi. Bu hususdaki esas, şemsî yılın kullanıldığı malî işlerde başlangıç olarak alınan Mart ayının girmediği yılın sıvışılması idi. Ancak, Ocak, Mayıs veya Ağustos aylarında iltizama verilen mukataaların sıvış yılları, bu ayların girmediği sene olacaktır. Ancak, bazan, bir sonraki sene Mart ayının girmeyeceğinin, hazine muamelelerinin yapılmasından sonra fark edilmesiyle, hatânın sonradan düzeltilmesi, birtakım zorluklara sebep olmuştur. Nitekim, IV. Mehmed'in saltanatına tesadüf eden 1086 (1675-76) Hicrî-kamerî senesinde 1 Mart, 25 Zilhicce'ye isabet ettiğinden 1087 senesinin sıvış yılı olması icab ederken; bu yapılmamış ve sebep olduğu aksaklıklar sonradan bertaraf olunmuştur⁶.

3 Halil Sahillioğlu, «Sıvış Yılı Buhranları», *i.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* (i. Ü. İ. F. M.), XXVII/1-2 (1969), 82-83.

4 Julian takvimine göre 11; Gregorien tashihinden sonra ise 21 Mart günüdür.

5 Kamerî sene 354 gün 8 saat 48 dakika olup aylarının başı ve sonu *rü'yet-i hilal* ile tesbit olunur. Dört ayın ard arda 30, üç ayın da ard arda 29 olması mümkündür. Ancak tatbikatda Muharrem ayı 30, Safer ayı 29 itibar olunarak bir ay 30 bir ay 29 olmak üzere sene 354 güne tamamlanmıştır.

Osmanlılarda malî tarih olarak kullanılan ve Rumî tarih olarak bilinen Julian esaslı şemsî sene ise 365,25 gün (Kâmil güneş yılı 365 gün 5 saat 48 dakika 41 saniyedir) olduğundan aradaki fark sebebiyle her 33 yılda, şemsî sene kamerî seneye nazaran bir yıl geri kalır. Mart ayının girmediği bu 33. kamerî sene malî muamelâtdan sıvışılırdı. Aynı şeklin diğeri bazı İslâm devletleri ve Abbasiler zamanında da tatbik edildiği hususunda bk. Cevdet Paşa, *Takvimü'l-edvâr*, İstanbul 1300, s. 72; Ahmed Muhtar Paşa, *İslahü't-takvim*, Mısır 1308, s. 30; Osman Turan, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, Ankara 1954, s. 68; Halil Sahillioğlu, «Sıvış Yılı Buhranları», s. 76.

6 Bu hususta verilmiş ferman-ı âlî'nin 29 Mart 1088 tarihli sureti için bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 372-373 ve aynı mlf., *Takvimü'l-edvâr*, s. 65-67. Bu

Diğer taraftan XVI. yüzyıl bütçelerinin iki Nevruz arasındaki güneş yılı için düzenledikleri görülmektedir. Ancak aynı yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar olan döneme âid bütçelerin Muharrem ayı başından Zilhicce ayı sonuna kadar olmak üzere bir kamerî yıl için tertib edilmiş oldukları tesbit edilmektedir⁷. Ayrıca, XVIII. yüzyılda hem ay, hem de güneş yılı ayları itibarıyla hazine gelir ve giderlerini gösteren bütçeler de düzenlenmiştir⁸. Şemsî yıla göre düzenlenmiş bütçelerin başlangıç ve bitiş tarihi Nevruz gününün tekabül ettiği Hicrî-kamerî senenin ay ve gününün belirtilmesi ile tesbit edilmiştir⁹. Ancak bu bütçelerin giderler kısmında genellikle üçer kamerî aylık dönemler halinde ve kamerî bir senede dört defada ödenen mevacibler yer almakta idi. Bu durumda, şemsî yıl esasına göre tahsil olunan gelirler kamerî yıl üzerinden sarf olunmakta ve dolayısıyla 365 günlük gelir 354 günün masrafı için kullanılıp aradaki 11 günün gelir karşılığı kalmıyordu. Devletin malî durumunun iyi olduğu dönemlerde bu açık pek fark edilmemiş ancak sıkıntılı dönemlerde malî durumu sarsmıştır¹⁰.

Bu iki takvim farkı sebebiyle hazinenin zarara uğraması durumunu, 1152 (1739-40) yılında, ikinci defterdarlığı esnasında Âtîf

hata, o tarihlerde defterdar olan Nâilî Râsîh Efendi'nin arzı üzerine düzeltilmiş olmalıdır. Zirâ, O. Nuri Ergin, muhtelif tarihlerde ıslâh-ı takvim ile uğraştıklarını söylediği defterdarların ilki olarak, 1088 (1677-78)'de faaliyetde bulunduğunu tasrihle, Nâilî Râsîh Etenli'yi zikr etmektedir. *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, İstanbul 1338/1922, s. 970.

7 H. Sahillioğlu, «Sıvış Yılı Buhranları», s. 80; Ahmet Tabakoğlu, «XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri», *İ.Ü.E.F.M.*, XLI/1-4 (Ö. Lütü Barkan'a Armağan), 1985, s. 390, 392-393.

8 H. Sahillioğlu, «Sıvış Yılı Buhranları», s. 102-103.

9 *a.g.m.*, s. 80-81; aynı mif., «1524-1525 Osmanlı Bütçesi», *İ.Ü.E.F.M.*, XLI/1-4, 417-418. Elde mevcut ilk Osmanlı bütçesi olarak bilinen bu 1524-1525 yılı bütçesinin âid olduğu dönem, «an-evvel-i Nevruz el-vâki fi 5 Cemaziyelevvel sene dokuz yüz otuz (ilâ-evvel-i Nevruz) el-vâki fi 16 Cemaziyelevvel sene dokuz yüz otuz bir (11 Mart 1524 - 10 Mart 1525) fi sene-i kâmile» şeklinde belirtilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 2143'den naklen H. Sahillioğlu, «1524-1525 Osmanlı Bütçesi», s. 433.

10 Bu hususda bk. H. Sahillioğlu, «Sıvış Yılı Buhranları». H. Sahillioğlu, Osmanlılarda iç hazinenin, belki de, sıvış yılı buhranlarını telafi için kurulduğu ve fakat zamanla bunun unutulmuş olduğu görüşünü belirtmektedir. *aynı makale*, s. 94.

Mustafa Efendi (ö. 22 Cumadelûlâ 1155 / 25 Temmuz 1742)¹¹, bir lâ-yiha ile izah etmiştir. Âtîf Efendi hazırladığı lâyihasında, bütün mukataa gelirlerinin tahsili yanında mevâcib gibi hazine sarfiyatının da güneş yılı üzerinden yapılmasını teklif ederek; bu uygulamanın, henüz feth edilmiş olan Belgrad kalesi ve civarı palan-gaları neferâtının mevâcibinden başlatılabileceğini belirtmiş ve böylece sene başı Mart ayı olan şemsî senenin kullanım alanının, hazine masraflarının bir kısmına da teşmil edilmesi düşünülmüş-tür¹².

Sonradan 1205 (1790-91) yılında gümrükçü Hasan Ağa gay-retiyle gümrük eshamında da şemsî aylar kullanılmaya başlanmıştır¹³.

Bu faaliyetlerle, hazinenin zararı bir ölçüde bertaraf edilmiş-se de şemsî ayların kamerî sene ile birlikte kullanımının mahzur-ları ortadan kaldırılamamıştır. Her iki takvim arasındaki fark se-bebiyle şemsî sene esasına göre tahsil olunan mukataa gelirleri-ne, t e f â v ü t - i h a s e n e adıyla bir miktar zam yapılırdı. An-cak bu zammın sıvış senesi zararını kapatmaya kâfi olmadığı 1209 (1794-95)'da ikinci defterdarlığı esnasında Moralı Osman Efendi (ö. 11 Ramazan 1233 / 15 Temmuz 1818)¹⁴ tarafından tes-bit edilmiştir. Bu sebeble, Osman Efendi, Tefâvüt-i hasene'nin sebebi, teşkili ve nizamı hususlarını tedkik etmiştir. Tefâvüt-i hasene'nin sıvış yılı zararını kapatmaya kâfi olmamasının sebebi-nin, bu zammın tesbitinden veya akçe ile kuruş arasındaki değer farkının değişikliğinin bu zamma tatbik olunmamasından kay-naklanabileceği düşüncesiyle atik hazine defterlerini tahkik et-miş; fakat, bir neticeye ulaşamamıştır¹⁵.

Timar - zeâmet usulünün ilgasıyla gelirlerin doğrudan hazi-nede toplanıp buradan sarf edilmeye başlanması şemsî esasa da-yanan bir takvimin kullanılmasını zaruri kılmış ve bunun neticesi

11 Subhi, *Tarih*, İstanbul 1198, vr. 213 ve ondan naklen *Maliye Teşkilâtı Ta-rihi*, II, 195.

12 Âtîf Efendi'nin hazırladığı lâyiha sureti için bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 373-377 ve ondan naklen *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, II, 200-203.

13 Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 150; *Takvimü'l-edvâr*, s. 53.

14 Pakalın, *a.g.e.*, II, 386.

15 Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 152 ve ondan naklen Pakalın, *a.g.e.*, II, 376-377.

olarak Rûmî sene resmîyet kazanmıştır. Sıvış yılı olan 1255 senesini tâkib eden 1256 (1840-41) yılı, malî seneye mebde kabul edilmiştir¹⁶.

Böylece sıvış senesi zararı bir ölçüde kapatılmışsa da bu defa başka mahzurlar doğmuştur. Bunların ilki, malî sene olarak kullanılan şemsî senenin aslı bir başlangıcının olmayışı, yani Rûmî yılların Hicrî-kamerî 1256 (1840-41) yılı üzerine eklenmesinden kaynaklanan aksaklıklar ve bu arada iki takvimin birbirine tahvilinin güçlüğüdür. Bunu bertaraf etmek maksadıyla, Meclis-i Vükelâ tarafından hazırlanan bir mazbata ile, malî tarih yanına Milâdî tarihin konulması teklif edilmişse de münasib görülmemiştir¹⁷. İkincisi ise, Osmanlı malî takviminin kâmil bir seneden 11 dakika fazla olan 365,25 günlük Julian¹⁸ esasına dayanmasından kaynaklanmaktadır -ki bu fark dolayısıyla Rûmî (= malî) tarih, 128 senede 1 yıl kâmil seneden geri kalır¹⁹.

Bu sebeplerle artık bu takvimin ıslâhlarla elverişli hale getirilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmış ve ilk olarak, 1282 (1865-66)'de müneccimbaşı tâyin edilmiş olan²⁰ Tahir Efendi (ö. 1297/1879-80), müneccimbazların çıkardığı *Takvim-i sâl'*de Hicrî-şemsî bir senenin kabulünün gereği ve esaslarına dair yazılar neşr etmiştir²¹.

16 *Islahü't-takvim*, s. 24.

17 Said Paşa, *Hâtırat*, I, İstanbul 1328, s. 405-406.

18 Bu takvim, Suriye taraflarında kullanılan ve mebdei M.Ö. 323 olan İskender takviminin ıslah edilmiş şeklidir. İskender'den sonra Suriye'de hükümdar olan Selefkos'un Gazze civarındaki muzafferiyeti tarihi olan M.Ö. 311 senesi başlangıç kabul edilmiştir (*Takvimü'l-edvâr*, s. 28-30. Ayrıca bk. Mahmud Celaleddin, «Tarih-i Rûmî Nedir?», *Hazine-i Evrak*, II/8 (Mart 1299), 123-124; O. Turan, *a.g.e.*, s. 65). Bu takvim Julius Caesar tarafından M.Ö. 45'de, sene 365,25 gün kabul edilmek suretiyle ıslâh ettirilmiştir. Bizde malî tarih olarak kullanılmış olan takvim, bu Julian takvimine dayanmakta olup ay isimlerinden Mart, Mayıs ve Ağustos Romalılar'dan; diğerleri ise Süryaniler'den alınmıştır. Ay isimleri hakkında tafsilât için bk. Ş. Türker, *a.g.e.*, s. 57-72.

19 Hâmit Dilgan, *Takvimler ve Tarih Tekabülleri*, İstanbul 1957, s. 7.

20 *Takvimü'l-edvâr*, s. 4/3'de Tahir Efendi'nin Osman Sâib Efendi yerine müneccimbaşı olduğu da tasrih edilmektedir.

21 *a.g.e.*, s. 3-4. Tahir Efendi'nin bu konudaki görüşleri hakkında mâlûmat için bk. s. 4-19.

1256 Hicri-kamerî yılını başlangıç kabul eden bu şemsî malî takvimin - 1287 senesine gelindiğinde, artık, eskiden olduğu gibi malî hesaplardan sıvışılması gereken 1288 Hicri-kamerî senesinin sıvışılmaması üzerine - bu iki sene rakamı arasındaki farkın git-tikçe artmasından doğacak mahzurları, yakından fark edilmiştir. Cevdet Paşa bu konuda, *Takvimü'l-edvâr* adlı eserini kaleme almıştır²². Cevdet Paşa eserinde, müneccimbaşı Tahir Efendi'nin de görüşlerine yer vererek Hicri-şemsî bir senenin kabulünü teklif etmektedir. Bunun üzerine aynı sene teşkil olunan komisyon, Cevdet Paşa'nın tekliflerine uygun bir şemsî sene kabulüne karar vermişse²³ de bu karar tatbik edilmemiştir.

Aynı ihtiyacı Ahmed Muhtar Paşa, Ahmed Şâkir Paşa ve Ebuz-ziya Tevfik Bey gibi kimseler de²⁴ hissedip şemsî bir sene kabulü ve bu senenin hususiyetlerine dair yazılar neşretmişlerdir²⁵. Hepsinin birleştikleri nokta, dinî işlerde Hicri-kamerî takvimin devam ettirilmesi ve diğer işler için bir şemsî senenin kabulüdür. Ancak sene başlangıcına neyin esas alınacağı ve mebdei, ay isimleri ve ayların tertibi ile kebîseler hususundaki görüşlerinde, bazan ayrılmışlardır. Cevdet Paşa, Celâlî takviminin esas alınıp Hicret mebde olmak üzere bir takvim teşkili taraftarıdır²⁶. Ahmed Muhtar Paşa da aynı görüşü paylaşıırken²⁷ Ahmed Şâkir Paşa, vilâdet-i Nebeviyye'den başlayan²⁸ «tarîh-i Mevlid»²⁹ adlı bir şemsî takvim teklif etmektedir.

22 *Islâhü't-takvim*, s. 27.

23 *a.g.e.*, s. 26-27. Komisyon mazbatası için bk. *Takvimü'l-edvâr*, s. 68-80.

24 Bu hususda söz konusu şahıslar arasında vâkı olan mektup suretleri için bk. Ahmed Şâkir Paşa, *Sene-i Maliye Hakkında Mütalaât*, İstanbul 1308, s. 31-116.

25 Ahmed Muhtar Paşa, *Islâhü't-takvim*, (Mısır 1308) ve Ahmed Şâkir Paşa, *Sene-i Maliye Hakkında Mütalaât* (İstanbul 1308) adlı eserlerini kaleme almışlardır. Ahmed Muhtar Paşa, eserinde şemsî-Hicri kamerî-Hicri, ve Milâdî takvimin birbirlerine istibdalını gösteren cedveller hazırlamıştır. Bk. s. 72 vd. Ahmed Muhtar Paşa'nın 1256 senesinden itibaren devam eden malî sene tarihinin tanzim ve ıslahına dâir hazırladığı nizamname metni için bk. H. Sahillioğlu, «Sıvış Yılı Buhranları», s. 84.

26 *Takvimü'l-edvâr*, s. 57-58.

27 *Islâhü't-takvim*, s. 11-12, 27-28.

28 Şâkir Paşa, *a.g.e.*, s. 3, 27.

29 *a.g.e.*, s. 28.

Nihayet 16 Kânûn-ı sâni 1332'de Meclis-i Mebusan'da 1332 senesi Şubatı'nın 16. gününün 1917 senesi Martı'nın birinci günü itibar edilmesi kararlaştırılarak Julian ve Gregorien takvimleri arasındaki fark kaldırılmak ve milâd-ı İsa mebde kabul edilmek istenmişse de, Âyân Heyeti'nin itirazı üzerine Meclis, 28 Rebiülâhır 1335/8 Şubat 1332 tarihli kanunla, 1332 senesi Şubatı'nın 16. gününü 1333 senesi Martı'nın ilk günü olarak kabul etmiştir³⁰.

Müteâkiben 1333 yılı 10 ay kabul ve Kânûn-ı sâni'den itibaren 1334 malî yılı itibar edilerek sene başı Kânûn-ı sâni'ye kaydırılmıştır.

Cumhuriyet devrinde, 9 Cemaziyelâhır 1344⁷26 Kânûn-ı evvel 1341 tarihli kanun ile 31 Kânûn'ı evvel 1341'i tâkib eden gün, 1 Kânûn-ı sâni 1926 ilan edilerek daha önce reddedilmiş olan milâd-ı İsa sene mebdei olarak kabul edilmiştir.

30 Bu hususdaki kanun metni için bk. 10 Şubat 1332 tarihli *Takvim-i Vekayi*'den naklen Ş. Türker, *a.g.e.*, s. 46-47. Ancak kamerî sene üzerine sayılan malî senenin devamı olarak kabul edilmiş olan bu takvim, hakiki bir başlangıcı olmadığından, O. Nuri Ergin tarafından tenkid edilmiş ve kanunun kabul edildiği 1916 milâdî senesinden 621'in çıkarılarak kabul edilecek sene mebdeinin Hicret yılı olması gerektiğine işaret olunmuştur. *Mecelle-i Umur-i Belediye*, I, 971.